

Katku seljatamine kakskümmend viis aastakümnet tagasi

Mati Laur*

Viimane ulatuslik katkulaine Euroopas jääb meist kahe ja poole sajandi kaugusele. Eestit tookordne tõbi ei puudutanud ning viimane siia jõudnud katkuepideemia jäi Põhjasõja aega, aastatesse 1710–1711, nõudes siin kuni 200 000 ohvrit, mis moodustas tollasest Eesti elanikkonnast 55–60 protsenti. Kõige rohkem kannatasid linnad – Tallinna elanikest suri 80 protsenti – ja Saaremaa, seevastu Kagu-Eestis olid rahvastikukaod minimaalsed: näiteks Põlva kihelkonnas olevat katku surnud vaid 26 inimest.¹ Neid Heldur Palli pakutud arve on vaidlustanud Margus Laidre, pidades nii suurt ohvrite arvu liialduseks. Laidre argumentatsioon põhineb 18. sajandi teise poole varasemast märksa usaldusväärsemal demograafilisel andmestikul, mille kohaselt pidanuks Eesti rahvaarv Palli pakutud rahvastiku kao korral katkule järgnenud poole sajandi jooksul kahekordistuma, mis tundub Laidrele ebareaalsena.²

Igal juhul jäi Põhjasõja-aegne katk pikaks ajaks rahva mällu, sellest sai talurahva aja-arvestuse oluline tähis. 1738. aastal tunnistab Arula (Otepää khk.) mõisa kubjas Kurwere Andres, et oli abielus „juba enne katku“.³ Kolm aastakümnet hiljem, 1768. aastal väidab Taheva (Hargla khk.) kubjas Parniko Peter oma vanust määratledes, et oli „katku ajal väike poisike, aga mäletab sellest ajast ühte ja teist“,⁴ tema naine Ann aga olla, nagu talle öeldud, sündinud „kolm või neli aastat enne katku“.⁵ Pole kahtlust, et 1770. aastate alguses, mil kuri tõbi taas uksele koputab, on katk eestlastel veel mälus ja meeles.

Viimastel aastakümnetel kasvanud tähelepanu keskkonnaajaloole on muutnud ajaloo-kirjanduses senisest märgatavamaks 1770. aastate alguses kogu Euroopat tabanud kriisi, kus kumuleerusid nälg ja nakkuspuhang. Nürnbergist pärit meditsiiniajaloolane Manfred Vasold nimetab seda kriisi „väikese jääaja“ kõrgpunktiks.⁶ Pole ühtegi järgnenud olulist poliitilist sündmust, mida Vasold just nimetatud kriisi tagajärjeks ei peaks – Poola jagamistest Pugatšovi mässu, Ameerika Ühendriikide iseseisvumise ja Prantsuse revolutsioonini välja, lisades samasse ritta kartulikasvatuse hoogustumise ning koguni barokkarhitektuuri hääbumise.⁷ Oslo ülikooli keskkonna ja ilmastiku ajaloo professor Dominik Collet kõrvutab 1770. aastate algust 1315. aasta ning 1570. aastate esimese poole kriisidega, lugedes neid „väikese jääaja“ kolme kõige ekstreemsema hulka.⁸

* Mati Laur (1955), uusaja ajaloo professor, Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituut, Jakobi 2, 51005 Tartu, mati.laur@ut.ee.

¹ H. Palli. Eesti rahvastiku ajalugu aastani 1712. Tallinn: Teaduste Akadeemia kirjastus, 1996, lk. 78; H. Palli. Eesti rahvastiku ajalugu 1712–1799. Tallinn: Teaduste Akadeemia kirjastus, 1997, lk. 29.

² M. Laidre. Saja-aastane sõda (1558–1660/61) Eestis ja rahvastiku suurus 16.–18. sajandil. – Akadeemia 2000, nr. 5, lk. 931–956, siin lk. 952–953.

³ Rahvusarhiivi Eesti Ajalooarhiiv (edaspidi RA) 914.1.279, l. 3. Acta inquisitionalia c. den Arrolschen Kubbias Kurwere Andres und des Pustako Andres Aufzügling Marri i.p. adulterii simplicis.

⁴ RA, EAA.914.1.512, l. 5a. Acta inquisitionalia c. den Taiwolaschen Cubias Parnik Peter deßen Sohn Mick und Magd Marret i.p. incestus adulterii et scortationis.

⁵ RA, EAA.914.1.512, l. 7a.

⁶ M. Vasold. Die Hunger- und Sterblichkeitskrise von 1770/73 und der Niedergang des Ancien régime. – Saeculum 2008, nr. 1, lk. 109.

⁷ M. Vasold. Die Hunger- und Sterblichkeitskrise, lk. 130–131, 133–135, 138, 140.

⁸ D. Collet. Die doppelte Katastrophe. Klima und Kultur in der europäischen Hungerkrise 1770–1772. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2019 (Umwelt und Gesellschaft, 18), lk. 9.

Esimesed teated surmakülva-
vast haigusest jõudsid Kesk-Euroo-
passe 1770. aasta kevadel. Esialgu
kõneldi nakkushaigusest (*contagion*),
alles mõne aja pärast ilmus
teadestesse sõna „katk“ (*peste, Pest,*
morovaja jazva). Täni ei ole aja-
loolased ühel meelel, kas tegemist
oligi katku (*pestis*) või hoopis soetõ-
vega (*typhus*).⁹ Colleti väitel võtsid
Euroopas korruga võimust kaks eri-
nevat haigust: Türgist valla pääsnud
muhkkatk, mille osmanitega sõda
pidanud venelased said vangj võe-
tud vastastelt, levitades tõbe juba
ise edasi läbi Poola Ukrainasse ja
sealt sisekübermangudesse, kus see
kõige valusamini tabas Moskvat.
Selle kõrval möllas Kesk-Euroo-
pas sugugi mitte vähem ohvreid
nõudnud soetõbi (sk. *Fleckfieber*),
mis oli kaasandeks sama piirkonda
tabanud ulatuslikule näljahädale.¹⁰
Kui vaadelda võimude suhtumist

Katkutohter Schnabel 17. sajandist. Repro

haigusesse, siis rakendati topeltmeetmeid: rahvale suunatud retoorika seadistati katku lainele, konkreetseid karantiinimeetmeid aga sobitati igasuguse nakkuse leviku takistamiseks. Venemaa keisrinna Katariina II ei uskunud viimase hetkeni, et Moskvast oleks tegemist katkuga, ning pidas Euroopas kehtestatud katkuvastaseid meetmeid ilmselgeks ogaruseks (*sumasbrodstvo*).¹¹ See aga ei takistanud keisrinnat seadmast Moskvast sisse nii ranget karantiini, et see tõi kaasa ulatusliku rahva mässu.

Nagu ikka, tulevad hädad ja õnnetused korraka nii uksest kui aknast. Nii oli ka seekord. 1770. aasta oli Kesk-Euroopas põllumajandusele erakordselt ebasoodsa ilmastikuga. Kolme järjestikuse külma ja pikaleveninud talvega kaasnesid lausvihmased suved, mis jäid rahva mällu *Wasserjahre* nime all.¹² Hinnanguliselt kujunes 1770. aastal saak Kesk-Euroopas umbes kolmandiku võrra väiksemaks kui tava-aastatel.¹³ Toidupoolise otsimine ajas liikvele palju rahvast, mis omakorda andis hoogu epideemia levikule. Ja vastupidi: abinõud katku leviku piiramiseks vähendasid tunduvalt kaubanduse mahtu ja seda eelkõige Ida-Euroopast toodava vilja arvel.¹⁴ Ka Eestis olid ilmastikuolud 1770. aastate alguses nirud. Pakaseline talv kestis 1771. aastal aprillini. Veel mai alguses kandis veekogudel püsinud jää inimest ning metsa vahel võis mai lõpuski lund leida. Juulis algasid pidevad sajud, mis kestsid sügiseni välja. Erakordselt külm oli ka järgmine 1771/1772. aasta talv.¹⁵ Nagu Kesk-Euroopas, jäi ka Eestis nii 1771. kui ka 1772. aasta saak kesiseks. 1771.

⁹ M. Vasold. Die Hunger- und Sterblichkeitskrise, lk. 120–123.

¹⁰ D. Collet. Die doppelte Katastrophe, lk. 282–283.

¹¹ A. Brikner [Alexander Brückner]. Istorija Ekateriny Vtoroj, 3. Moskva: Terra, 1996, lk. 123.

¹² D. Collet. Die doppelte Katastrophe, lk. 26. Ilmastikuoludest Kesk-Euroopas lähemalt ja allikapõhiselt lk. 55–72.

¹³ M. Vasold. Die Hunger- und Sterblichkeitskrise, lk. 113.

¹⁴ Samas, lk. 120.

¹⁵ S. Vahtre. Ilmastikuoludest Eestis XVIII ja XIX sajandil (kuni 1870. a.) ja nende mõjust põllumajanduse ning talurahva olukorrale. – Eesti NSV ajaloo küsimusi VI, Tartu, 1970 (Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, vihik 258), lk. 67, 142.

aasta tõi kaasa viljahinna enneolematu hüppe. Säilitis rukist, mis 1771. aasta hakul maksis Riia turul 40 taalrit, maksis aasta hiljem juba 60, talinisu säilitise hind aga tõusis samal ajal 48 taalrilt 72 taalrini. Veelgi rohkem kallinesid oder ja kaer.¹⁶ Samasugust hinnatõusu näeme ka Tallinnas.¹⁷ Erinevalt Kesk-Euroopast päästis Eesti eelnenud aastate (1768–1770) tublisti üle keskmise viljasaak ning nii 1771. kui 1772. aastal jagus vilja koguni Liivimaalt välja vedamiseks.¹⁸ Seega olid Eesti- ja Liivimaa tõve tõkestamiseks märksa paremas lähtepositsioonis kui Kesk-Euroopa.

Türgi valdustest läbi Poola Venemaale ja Kesk-Euroopasse jõudnud haigus algas kõrge palavikuga, mis kestis nädalaid, vaheldudes vappekülmaga. Haigestunutel oli suus kibe maitse ning hingeõhk haises eemalepeletavalt. Mõneks ajaks võis nakatunu kurdiks jääda. Pikk ja kestev palavik muutis haigestunu äärmiselt nõrgaks ja jõuetuks. Haiguse lõppstaadiumi iseloomustasid keha lakkamatu sügelemine ja krambihood. Kui haige uriin punaseks muutus, oli minek kindel.¹⁹ Võrreldes teiste nakkushaigustega põdesid lapsed epideemiat täiskasvanutest märksa kergemalt²⁰ ning suur suremus puudutas eelkõige vanemaid inimesi.²¹ Ei saa märkimata jätta, et tollane „igapäevane“ nakkushaigus – rõuged – murdis veelgi laastavamalt.²² Kaasaegsete hinnangul suri Eestis 18. sajandil rõugetesse keskmiselt iga seitsmes laps.²³

Peamised abinõud, mida võimud katku leviku tõkestamiseks rakendasid, olid riigipiiride sulgemine ja karantiini kehtestamine. Preisimaa kuningas Friedrich II andis vastava korralduse Berliinis 29. augustil 1770,²⁴ ikka veel Rootsi võimu alla kuulunud Ees-Pommeri kuninglik asemikvalitsus Stralsundis sama aasta 15. oktoobril²⁵ ning Liivimaa kindralkuberner George von Browne Riias keisrinna Katariina II ülesandel päev hiljem, 16. oktoobril 1770.²⁶ Järgnevalt vaatleme neid korraldusi lähemalt.

Friedrich II ediktiga rajati Preisimaad Poolaga ühendavatele suurematele teedele karantiinikordonid, kus riiki siseneja pidi ootama 42 päeva, enne kui võis reisi jätkata. Kõrvalteed tuli tõkestada või läbi kaevata, sillad ja purded lammutada, paadid ja parved viia jõgede kallastelt kaugemale. Neid, kes ikkagi üritasid kordonitest mööda vingerdada, ootas tabamisel paremal juhul vangistus, halvemal juhul surmanuhtlus. Viimasest võimalusest andsid märku ka kõrvalteedele püstitatud nii saksa- kui poolakeelsete hoiatustahvlitega võllapuud.²⁷ Selliste rajatiste funktsioon oli pigem teatraalne kui praktiline: samasugused kaagid seati üles ka Müncheni viljaturule, et meenutada vilja väljaveokeeldu ja selle ignoreerimisega kaasnevat karistusi.²⁸ Seadusest möödahiiljad tuli toimetada kordoni ja ohutus, vähemalt 20 sammu kauguses üle kuulata, et välja selgitada, kust nad tulevad. Kui tegemist oli nakkusvaba piirkonnaga, ootasid keelust üleastunud karantiini ja vangistus, väiksemagi nakkuskartuse puhul lisandus rõivaste ja kaasas olnud kaupade põletamine. Kui selgus, et tulija saabus katkualalt, tõmmati kurikael

¹⁶ Rígische Anzeigen 1771, nr. 3 (17.1); Rígische Anzeigen 1772, nr. 3 (16.1).

¹⁷ H. Vinnal. Der baltische Getreidehandel und das internationale Preisniveau: Der Roggenpreis in Reval im 18. Jahrhundert. – Forschungen zur baltischen Geschichte 2013, lisa 1, lk. 121.

¹⁸ S. Vahtre. Ilmastikuoludest Eestis, lk. 67–68 ning joonis 4 (lk. 148/149).

¹⁹ F. J. Arand. Abhandlung von drei Krankheiten unter dem Volke im Jahre 1771 und 1772. Göttingen: Verlag der Wittve Vandenhöck, 1773, lk. 4–5, 7.

²⁰ F. J. Arand. Abhandlung von drei Krankheiten unter dem Volke im Jahre 1771 und 1772, lk. 26.

²¹ M. Vasold. Die Hunger- und Sterblichkeitskrise, lk. 121.

²² D. Collet. Die doppelte Katastrophe, lk. 284.

²³ S. Vahtre. Eestimaa talurahvas hingeloenduste andmeil (1782–1858). Ajaloolis-demograafiline uurimus. Tallinn: Eesti Raamat, 1973, lk. 222.

²⁴ Edikt wegen der zu nehmenden Præcaution, gegen die in einigen Polnischen Gegenden bereits sich geäußerten Pest. Berlin, den 29. August 1770. – Novum corpus constitutionum prussico-brandenburgensium præcipue marchicarum, 4. köide (1770), Berlin: G. J. Decker 1771, veerg 7335.

²⁵ Landesarchiv Greifswald. Patentsammlung, nr. 582. Kuningliku asemikvalitsuse patent 15. oktoobrist 1770.

²⁶ Livländische Gouvernements-Regierungs-Patente nach dem Register von Karl Gottlob Sonntag (edaspidi LGRP), nr. 1866 (16.10.1770); Rígische Anzeigen 1770, nr. 45 (15.11).

²⁷ Edikt wegen der zu nehmenden Præcaution, art. III–IV.

²⁸ D. Collet. Die doppelte Katastrophe, lk. 157.

pikema jututa kaaki ning lisaks muule kraamile kuulusid põletamisele ka võllaroa süütle vedanud hobused. Pögenemiskatse korral tuli kahtlustatav maha lasta.²⁹ Karantiini kõrval oli oluliseks ennetusmeetmeks saksa põhjalikkusega sisse viidud reisipasside süsteem. Kõrtside ja võrastemajade pidajaid kohustati hoolikalt kontrollima külastajatelt nõutud pabereid.³⁰ Juudikaupmeestele oli riiki sisenemine keelatud, ükskõik kui usaldusväärseid tunniskirju nad ka esitasid.³¹ Juudivastasuse kasv 1770. aastate alguse Euroopas oli seotud samaaegset nälgihäda rikastumiseks kasutatavate viljaspekulantidega, keda kutsuti *Kornjude*, kes aga tegelikult ei pruukinudki olla juudi usutunnistusega.³² Seega pole põhjust ka nimetatud liikumispriirangutes usulist aspekti otsida. Preisimaa alamate reisimist Poola otseselt küll ei keelatud, kuid soovitati siiski seda võimalikult piirata, hoiduda mistahes kahtlastest kontaktidest välismaal ning mõistagi tuli läbitud paikadest võtta tervisetõend.³³

Kui Preisimaal oodati katku pigem maalt, siis Pommeris pigem merelt. Lootsidele tehti kohustuseks läheneda rannikule suuna võtnud laevadele – hoides soovitatavalt allatuult – ohutusse kaugusse ning pardale ronimata uurida, kas laeval pole surnud või haigeid inimesi. Viimaste olemasolul oli randumine keelatud. Vene riigist (sealhulgas Eesti- ja Liivimaalt) või Poolast teele asunud laevu lubati sadamasse vaid kipperi, tüürimehe või laevaarsti vandega kinnitatud tunnistusel, et laeva pardal katkuohtu pole ning meeskonnaga on kõik korras. Kahtluse korral tuli jätta laev sadamasse karantiini, kedagi meeskonnast maale lubamata.³⁴ Rootsi suhtus katkuohtu rahulikumalt. Erinevalt Preisimaast ei kehtestanud Rootsi karantiini Pommeri piiridel, küll aga nõuti riiki sisenejatelt üksikasjalikku isikukirjeldust sisaldavaid reisipasse, mis usaldusväärset tunnistaksid, et selle esitaja on viimased kuus nädalat viibinud katkuvabas piirkonnas.³⁵ Poola kaupade sissevedu keelati aga täies ulatuses.³⁶ Lisaks juutidele said Pommerisse sisenemiskeelu mustlased, kerjused ja vigased, käsitöösellid, hobuseparisnikud, erru lastud või deserteerunud sõdurid ja allohvitserid ning niisama ringihulkujad.³⁷

Kui võrrelda Liivimaa kindralkubeneri Browne'i korraldust Preisimaa või Pommeriga, jäi see ranguselt kuhugi vahepeale. Poola alalt Liivimaale reisijad pidid läbima ühe neljast piirile rajatud kontrollpunktist. Need asusid Latgale suunal Litenes (sks. Lettin) ja Lubānas (sks. Lubahn) ning Kuramaa suunal Skaistkalnes (sks. Schönberg) ja Jaunjelgavas (sks. Neustädtschen).³⁸ Kuigi nii Latgale kui ka Kuramaa tunduvad Eestist piisavalt ohutus kauguses, olgu märgitud, et Litenest jääb praeguse Eesti-Läti piirini linnulennult vaid 40 km. Esialgu karantiini piiril ei kehtestatud.³⁹ Selle nõudmise taga seisis keisrinna Katariina II, kes soovis sel kombel tagada takistamatu kaubavahetuse jätkumist Leedu ja Poola-Liivimaaga.⁴⁰ Nagu kindralkuberner lootis, ei lähe nõuetest kinnipidamise korral karantiini vajagi. Küll aga nõuti kõigilt Liivimaale sisenejailt põhjalikke ja usaldusväärseid nimelisi tunnistusi, mis tõendaksid, et nii saabuvad kui ka nende kaubad tulevad nakkusvabadest piirkondadest. Kel taolisi atestaate esitada polnud, saadeti tagasi. Nii nagu Preisimaale ja Pommerile, ei lastud juudikaupmehi ka Liivimaale.⁴¹ Et viimased hangeldasid riide- ja kaltsukraamiga, olid nad

²⁹ Edikt wegen der zu nehmenden Präcaution, art. III–IV.

³⁰ Samas, art. X–XIII, XVI, XVIII–XXI.

³¹ Samas, art. VIII.

³² D. Collet. Die doppelte Katastrophe, lk. 260.

³³ Edikt wegen der zu nehmenden Präcaution, art. VI.

³⁴ Kuningliku asemikvalitsuse patent, art. 8 ja 10.

³⁵ Samas, art. 2.

³⁶ Samas, art. 3.

³⁷ Samas, art. 1.

³⁸ LGRP, nr. 1866.

³⁹ Samas, nr. 1866.

⁴⁰ J. T. Alexander. Bubonic Plague in Early Modern Russia. Public Health and Urban Disaster. Oxford: University Press, 2003, lk. 114.

⁴¹ LGRP, nr. 1866.

võimalike katkulevitajatena teistest kauplejatest ohtlikumad. Browne'i pealekäimisel kehtestas samasuguse sisenemiskeelu Kuramaa hertsog ning saatis juudid katkuuhu vaibumiseni oma riigist välja.⁴²

Päris nii nagu keisrinna ja tema kindralkuberner lootsid, siiski ei läinud. 31. detsembril 1770 avaldati Katariina II manifest, mis oli esimene üleriigiline korraldus „ettevaatusabinõudest Poola provintssides leviva nakkuse vastu“.⁴³ Katku vallapäätmises süüdistati türklasi ja nende „loomalikku elulaadi“.⁴⁴ Arvestades käimas olevat sõda Türgiga (1768–1774), ei olnud sellises reljeefses väljenduses midagi üllatavat. Et teadaolevalt levis nakkus eelkõige tekstiili vahendusel, keskendus manifest Türgist või Poola alalt pärit villasest, puuvillasest ja siidist riiete ja kangaste sisseveokeelule. Kohustuslik karantiin riigi läänepiiridel kehtestati nädalapäevad hiljem 9. jaanuaril 1771 senati ukaasiga.⁴⁵ Kuigi korraldus ise viitas eelkõige Liivimaa ja teiste Poolaga vahetult piirnevate alade kaitsmise vajadusele, kumab sellest läbi kartus, et katk võib jõuda mõlemasse pealinna – Peterburi ja Moskvasse. Karantiini pikkus sõltus paikkonnast, kust reisija saabus, ning võis tavapärase 42 päeva asemel olla ka poole lühem – 21 päeva. Karantiinis olid paigutatud selleks sissesetatud hoone(te)sse, keelates omavahelise suhtlemise, mida kontrollis alaliselt kohal olev vahimees (karauul). Korrast kinnipidamist jälgis ohvitser, kes pidas arvestust karantiinis olijate kohta ning lubas neid ka tähtaja möödudes välja. Kes reegleid rikkus, sel hakati karantiinis istumise aega otsast peale lugema. Ühel päeval ning ühesuguse karantiinitähtajaga saabunud lubati vahimehe töö kergendamiseks ühte ruumi. Karantiinis istujate erinev sotsiaalne staatus peegeldus igaõhtuses päikeseloojangu ajal ettenähtud ruumide suitsuga desinfitseerimise nõude täitmisel. Kui jõukurid võisid endale lubada viirukit ning keskkiht kadakamarjade suitsutamist, siis hinnatundlikum rahvas pidi leppima tõrva põletamisega.⁴⁶

Sotsiaalselt diferentseeritud ravi oli tavapärane kogu toonases Euroopas. Nii soovitas tänu katkule Saksamaal nime teinud Heiligenstadti linnaarst Franz Jacob Arand jõukamatele patsientidele segada joogivett hapu kirsileeme või sidrunimahla, vaesematele kõlbas ka kodumaine äädikas koos soovitusena sagedasti ruume tuulutada.⁴⁷ Senati ukaasis pakuti profülaktilise meetmena rinna kõrgusele jääva nahkkotikese kaela riputamist tuvimuna suuruse kampritükiga. Arstidele, kelle töö nõudis paratamatult haigega kontakti, soovitati pulsi mõõtmiseks hoida enda ja haige käe vahel tubakalehte.⁴⁸ Friedrich II nõustas oma alamaid igal hommikul veiniäädikaga suud loputama, vältima toorest sealiha ning sööma küüslauku.⁴⁹ Professionaalne arstiabi oli kõikjal kallid ja paljudele kättesaamatu. Seetõttu on mõistetav, et pöörduti nurgatohtrite ja posijate poole ning eelistati traditsioonilisi, põlvest põlve tuntud ravivõtteid ja ravimeid, mis ei mõjutanud küll vähimalgi määral haiguse kulgu, kuid olid see-eest odavad.⁵⁰

Juba manifestis nimetatud tekstiilmaterjalidele, mille sissevedu Vene riiki täielikult keelati, lisandusid linane riie ja lõuend, toor- ja karusnahk.⁵¹ Neile, kes üritasid kõrvalteid kasutades karantiinikordoneid vältida, määrati karistused, mis olid siiski märksa leebemad Prei-

⁴² J. T. Alexander. *Bubonic Plague*, lk. 114.

⁴³ *Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj Imperii s 1649 goda (edaspidi PSZ), XIX köide (1770–1774)*, Sankt Peterburg, 1831, nr. 13551.

⁴⁴ Manifestis: *po svojsvennomu Turkàm zverskomu i zakorenelomu o sobstvennoj svoej celosti nebreženiju ning patendis: wegen der viehischen Lebensart der Türken, und der ihnen eingewurzeltten Sorglosigkeit*. *Rigische Anzeigen* 1771, nr. 3 (17.1).

⁴⁵ PSZ, nr. 13552, lk. 204–209; *Rigische Anzeigen* 1771, nr. 7 (14.2), lk. 53–56.

⁴⁶ Samas, lk. 207–208.

⁴⁷ F. J. Arand. *Abhandlung von drei Krankheiten unter dem Volke im Jahre 1771 und 1772*, lk. 53–54, 56.

⁴⁸ PSZ, nr. 13552, lk. 209.

⁴⁹ Edikt wegen der zu nehmenden Præcaution, art. XXIII.

⁵⁰ D. Collet. *Die doppelte Katastrophe*, lk. 289.

⁵¹ PSZ, nr. 13552, lk. 205.

simaal kehtestatutest. Katariina II valitsemisajal oli surmanuhtlusega karistamine erakordne ning isegi katku levitamine ei olnud selle rakendamiseks küllaldane põhjus. Küll aga ootas seadusest möödahiilijaid kogu kaasas olnud kauba konfiskeerimine ja rahatrahv. Ohtlikust piirkonnast saabunud kaubad kuulusid kohe põletamisele, ohutust piirkonnast pärinev kraam aga võidi anda hüvituseks kurikaela tabajale või ülesandjale.⁵²

Juhul kui tõbi takistavatest abinõudest hoolimata ikkagi üle riigipiiri jõudis, oli esmatähtis nakatunud piirkond isoleerida. Friedrich II edikti kohaselt pidi haigusjuhtude ilmnemisel linn või küla otsesemaid välja saatma vahid, kes nakatunud paigale lähenejaid juba aegsasti hüüetega hoiataksid ning keelaksid sisenemise ja peatumise. Samas pani kuningas kohalikele võimudele südamele mitte jätta haigusest tabatud paika ilma vajaliku arstiabi ja varustada elanikke toiduainete ja ravimitega, hoides samas ohutust distantsi.⁵³ Üksikasjalik kirjeldus, kuidas sel juhul toimida, leidub ülalnimetatud senati ukaasis. Selle kohaselt tuli turg tuua linna väravate juurde ning ehitada kaks paralleelset tara, mille vahele pidi jääma vähemalt kaheksa jala (umbes kahe ja poole meetri) laiune koridor, kuhu asetati nii kaup kui selle eest makstav raha. Kahe tara vahele pidi mahtuma ka korda hoidev vahimees. Enne omaniku vahetust läbisid mündid vee või äädikaga täidetud kausikese. Elusloomad ja -linnud uhuti enne müüki veega üle ning toores liha kõrvetati tulel. Kõik tekstiilikaubad, nahad ja suled tuli enne müüki paigutada kuueks nädalaks karantiini.⁵⁴

Suurlinnadest tabas katk kõige laastavamalt Moskvat. 1771. aasta kevadtalvel alguse saanud nakkus rauges pisut enne suve, et seejärel senisest veelgi hoogsamalt jätkuda. Katkuga võitlusesse mobiliseeriti kõik linna arstid, kehtestati karm karantiin ning selgitati välja ja isoleeriti nakatunute kontaktisikud. Koostöö asemel astusid moskvalased ühisrindena kehtestatud meetmetele vastu, ignoreerides kõiki reegleid, esitades valeandmeid, varjates haigestunud ning viies salaja pagedes katku ka teistesse linnadesse ja küladesse. Septembris tõusis katku suremus Moskvas ligi tuhande inimeseni päevas ning tänavatelt ei suudetud enam laipu koristada.⁵⁵ Õigeusklik rahvas, kes valdavalt välismaalt pärit teiseusulisi arste nagunii ei usaldanud, otsis nüüd abi pühapiltidelt. Haigestunud inimeste massid tunglesid Varvara väravate juures, et pääseda Neitsi Maarja ikooni manu. Sellest saigi linna surmavaim nakkuseallikas.⁵⁶ Moskva peapiiskop Ambrosios, helgemaid päid toonase Vene vaimulikkonna lavvikus, andis korralduse tappev ikoon öö varjus minema viia ja ära peita, mis vallandas lin-

Moskva peapiiskopi Ambrosiose tapmine katkumässu ajal. Repro

⁵² Samas, lk. 206.

⁵³ Edikt wegen der zu nehmenden Präcaution, art. XXII.

⁵⁴ PSZ, nr. 13552, lk. 207.

⁵⁵ A. Renner. Wissenstransfer auf dem Prüfstand. Europäische Mediziner im Kampf gegen die Pest von Moskau 1771. – Berichte zur Wissenschaftsgeschichte 29 (2006), lk. 194–197.

⁵⁶ J. T. Alexander. Bubonic Plague, lk. 186–192.

nas 15. septembril mässu. Tarmukas rahvas tõi kloostrikiriku ikonostaasi taha varjunud peapiiskopi päevavalgele, kus teda ootas ees piinarikas surm.⁵⁷ Ürituse käigus vallutati viinalaad ning vabastati karantiini suletud kaasinlased.⁵⁸ Olukorras, kus võimudel kadus igasugune kontroll linnas toimuva üle, saabus Peterburist korda looma Katariina II favoriit Grigori Orlov, kellel õnnestus vaheldumisi piitsa ja präänikuga epideemia kontrolli alla saada. Abiks tuli juba oktoobris saabunud talvekülm, mis tõbe ohjeldas, kuigi selle lõpliku seljatamiseni kulus veel terve aasta. Hinnanguliselt suri Moskvas katku kuni 100 000 inimest.⁵⁹ Katariina II alustatud valgustusprogrammile mõjus Moskvas juhtunu samasuguse katastroofina nagu Lissaboni maavärin (1755) valgustusliikumisele Lääne-Euroopas.⁶⁰

Geograafilise asendi tõttu ohustas Eesti- ja Liivimaa korraga nii Venemaa sisekubermangudest kui ka külgnevatelt Poola aladelt sisse tungida ähvardav katk. Kuigi 1772. aastal oli nii Tartu- kui ka Võrumaal iive negatiivne,⁶¹ ei viita miski suuremuse järsule kasvule. Lemming Rootsmäe andmetel nõudis 1772. aasta alguses Võrumaad tabanud soetõve laine küll Rõuge kihelkonnas samal aastal 159 ja järgmisel veel 51 inimelu,⁶² kuid niisuguseid haiguspuhan- guid oli ette tulnud ka varem: 1767. aastal suri Rõuge kihelkonnas rōugetesse 282 inimest.⁶³ Epideemia ulatust Eesti alal haigus ei saavuta. Katku teema jääb tagasihoidlikuks ka siinses valitsuskommunikatsioonis. Moskvas puhkenud epideemiale reageeriti Liivimaa kindral- kuberneriga patendiga alles 9. novembril 1771, mil kriisi tippaeg oli juba möödas. Korralduse kohaselt seati vahid Moskvast üle Pihkva ja Petseri Riiga suunduvale postiteele, mis ületas kubermangupiiri Vastseliina lähedal. Ka kohalikele talupoegadele pandi südamele jälgida, et keegi kõrvalteid kasutades vahipostidest mööda ei sõidaks, mida lumist aega arvestades ei olevat raske märgata.⁶⁴ Kardeti ka, et katku haigestunud meeskonnaga laevad võivad randuda mõnes siinses väiksemas sadamas. Selletaolisi laevu Läänemerel seilas. 11. oktoobril 1771 hoiatati puuvillalaadungiga Hollandi laeva eest, mille meeskond oli tagajärjetult sadamaluba soovinud, sest oli oht, et laev võib vargsi maabuda kas Haapsalus või Paldiskis.⁶⁵ Sama aasta 17. detsembril hoiatasid kubermanguvõimud juba teise sarnase laeva eest, millest neid olid omakorda informeerinud Preisimaa võimud.⁶⁶ Viimane sinne patent Läänemerel seilavast katkuohtlikust laevast jääb 7. oktoobrisse 1774.⁶⁷

Tagantjärele on raske hinnata, kas siinse ala päästis epideemiast võimude ettevaatlikkus või katku jõu raugemine. Sama kehtib Kesk-Euroopat tabanud näljahäda kohta, mille puhul pole võimalik anda ühest vastust, kas see ei jõudnud Balti kubermangudesse varasemate aastate hea viljasaagi või Katariina II valitsemisaja alguses kehtestatud varuvilja nõude tõttu, mille kohaselt tuli uue lõikuseni alal hoida iga adramaa kohta (nende arvestamine toimus Eesti- ja Liivimaa erineval alusel⁶⁸) Liivimaa 20 vakka ning Eestimaa viis tündrit rukist.⁶⁹

⁵⁷ Samas, lk. 192–195.

⁵⁸ M. Hildermeier. *Geschichte Russlands. Vom Mittelalter bis zur Oktoberrevolution*. München: C. H. Beck, 2013, lk. 507.

⁵⁹ A. Brikner. *Istorija Ekateriny Vtoroj*, lk. 128; A. Renner. *Wissenstransfer auf dem Prüfstand*, lk. 191; M. Hildermeier. *Geschichte Russlands*, lk. 507. 100 000 pakkus ohvrite arvuks Katariina II. Alexander hindab katku surnute hulka poole väiksemaks – 50 000 inimest, mis tähendanuks, et katk võttis kaasa 20 protsenti moskvalastest. J. T. Alexander. *Bubonic Plague*, lk. 257–259, 302.

⁶⁰ J. T. Alexander. *Bubonic Plague*, lk. 301.

⁶¹ H. Palli. *Eesti rahvastiku ajalugu 1712–1799*, lk. 58.

⁶² L. Rootsmäe. *Nakkushaigused surma põhjustena Eestis 1711–1850*. Tallinn: Valgus, 1987, lk. 57.

⁶³ L. Rootsmäe. *Nakkushaigused surma põhjustena Eestis 1711–1850*, lk. 90.

⁶⁴ LGRP, nr. 1907 (9.11.1771).

⁶⁵ RA, EAA.3.1.438, l. 46. Tallinna kindralkuberneriga patendid 1771.

⁶⁶ RA, EAA.3.1.438, l. 59.

⁶⁷ RA, EAA.858.1.123, l. 93. Eestimaa kubermangu patendid 1772–1778.

⁶⁸ M. Laur. *Eesti ala valitsemine 18. sajandil (1710–1783)*. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2000, lk. 134–136.

⁶⁹ Lähemalt: M. Seppel. *Näljaabi Liivi- ja Eestimaal 17. sajandist 19. sajandi alguseni*, Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, 2008 (*Dissertationes historiae Universitatis Tartuensium*, 15), lk. 259–271.

Preisimaal, mida peetakse viljamagasinide korralduse musternäidiseks Euroopas, olid 1770. aastal salved ikkagi tühjad.⁷⁰ Pole põhjust arvata, et ka Eesti- ja Liivimaal oli viljavaruga kõik ideaalses korras, kuid riiklikult kontrollitav vastutus oli mõisatele siiski seatud. Järsult kasvanud viljahinnad ahvatlesid 1771. aastal kindlasti väljavedu suurendama, millest andsid märku Liivimaa kindralkuberneri George von Browne'i korduvad manitsused mõisnikele, et need jälgiksid nõutud viljavaru olemasolu.⁷¹ Eestimaa kubermangus alandati 1772. aastaks rukki normi viielt tündrilts kahele, kuid selle asemel tuli lõikuseni iga adramaa kohta varuks hoida kolm tündrit otra,⁷² mille turuhind oli küll pea kolmandiku võrra odavam.⁷³ On tähelepanuväärne, et olukorras, kus üle kogu Euroopa kehtestati vilja väljaveopiiranguid, millega läksid kaasa ka traditsioonilised vabakaubanduse eestkõnelejad Inglismaa ja Holland,⁷⁴ jäid Eesti- ja Liivimaal taolised piirangud tegemata, kuigi mõnda aega päevakorras need olid.⁷⁵

Et siinsed võimud ei vaadanud nakkushaiguste levikut käed rüpes istudes, näitab kindralkuberner Browne'i 1769. aastal Liivimaa maapäevale tehtud ettepanek viia kogu kubermangus läbi üldine rõugete vastane kaitsepookimine,⁷⁶ mis olnuks esmakordne taoline ettevõtmine kogu Euroopas. Et see jäi rüütelkonna kõhkluste tõttu ära,⁷⁷ ei anna veel põhjust siinset aadelkonda ülemäärases konservatismis süüdistada. Tollane variolatsiooni meetod, mis seisnes terve inimese nakatamises rõugevilli mädaga, ei olnud kaugeltki ohutu ning selle mõttekuse üle peeti 18. sajandi lõpuni ägedaid vaidlusi.⁷⁸ Võib vaid kadestada Torma kirikuõpetaja Johann Georg Eiseni „õnnelikku kätt“, kui too väitis, et ei ole pidanud talurahvast rõugete vastu vaktsineerides kogema ainsatki sellest tingitud surmajuhtumit.⁷⁹

Üks tollastest sammudest katku eemalhoidmiseks on tänini märgatav. 11. novembril 1771 välja antud ukaasiga keelas Katariina II kirikutesse matmise ning nõudis, et surnuaiad rajataks linna- ja külakeskustest eemale.⁸⁰ 19. detsembril 1772 korraldati sama ukaasi Eesti- ja Liivimaa ning Viiburi kubermangu võimudele.⁸¹ Üksikasjalikumad korraldused edastati juba kindralkubermangu patentidega. Kui Eestimaa kubermangus piirdui vaid ühe üldsõnalise patentiga,⁸² siis Liivimaal avaldati ridamisi viis surnuaedadega seotud korraldust.⁸³ Et „õhk saaks vabalt liikuda“, tuli kohtades, kus küla jäi kirikaia vahetusse lähedusse, rajada uus kalmistu lähematest elamutest vähemalt 300 sülla (rohkem kui 600 meetri) kaugusele.⁸⁴ Juhul kui kiriku ümbruses sobivat kohta ei leitud, võidi uus surnuaed rajada ka kahe-kolme versta kaugusele.⁸⁵ Tänu Liivimaa kubermanguvõimude suuremale agarusele jäävad surnuaiad Lõuna-Eestis tänini kihelkonnakirikust eemale, sageli mitme kilomeetri kaugusele, samal ajal kui Põhja-Eestis jätkub kirikaeda matmine praegugi.

⁷⁰ D. Collet. Die doppelte Katastrophe, lk. 350.

⁷¹ M. Seppel. Näljaabi Liivi- ja Eestimaa 17. sajandist 19. sajandi alguseni, lk. 267.

⁷² RA, EAA.3.1.438, l. 53; M. Seppel. Näljaabi Liivi- ja Eestimaa 17. sajandist 19. sajandi alguseni, lk. 267–268.

⁷³ 1772. aasta alguse Riia turuhindades vastavalt 60 ja 40 taalrit säilitise eest. Rigische Anzeigen, 1772, nr. 3 (16.1).

⁷⁴ D. Collet. Die doppelte Katastrophe, lk. 159.

⁷⁵ M. Seppel. Näljaabi Liivi- ja Eestimaa 17. sajandist 19. sajandi alguseni, lk. 267–268.

⁷⁶ Läti Rahvusarhiivi Riiklik Ajalooarhiiv (LGRP – Latvijas Nacionālais Arhīvs, Latvijas Valsts vēstures arhīvs), 214.5.131, l. 160. Liivimaa rüütelkonna maapäevade retsessid nr. 1646–1796.

⁷⁷ K. G. Sonntag. Die Polizei für Livland von der ältesten Zeit bis 1820. Riga: Müller, 1821, lk. 22.

⁷⁸ L. Rootsmäe. Nakkushaigused surma põhjustena, lk. 100–103.

⁷⁹ E. Donnert. Johann Georg Eisen (1717–1779). Ein Vorkämpfer der Bauernbefreiung in Rußland. Leipzig: Koehler & Amelang, 1978, lk. 124.

⁸⁰ PSZ, nr. 13696.

⁸¹ PSZ, nr. 13927.

⁸² RA, EAA.858.1.123, l. 37. Eestimaa kubermangu patentid 1772–1778, siin 14.3.1773.

⁸³ LGRP, nr. 1955 (23.2.1773), nr. 1960 (9.4.1773), nr. 1962 (19.4.1773), nr. 1966 (14.6.1773), nr. 1978 (19.12.1773) ja nr. 1996 (30.7.1774).

⁸⁴ LGRP, nr. 1955.

⁸⁵ LGRP, nr. 1960.

Dominik Collet märgib, et just 1770. aastate alguse kriis lõi hingekeella kameralismi ja „gute Policey“⁸⁶ õpetusele ning avas tee liberaalsetele majandusteooriatele.⁸⁷ Paraku ei valitsenud tollal kaugeltki üksmeelt, milline tee on kriisist väljatulekuks kõige õigem. Füsiokraadid kritiseerisid riigivõimu suutmatust keerulises olukorras toime tulla ning nägid lahendusena just ülemääraste piirangute kaotamist. Kameralistid seevastu ei väsinud kordamast, et riiklikud meetmed aitasid ära hoida veelgi halvemaid stsenaariume ning rõhutasid kriisi õppetunnina, et turg võib eriolukorras käituda muutlikumaltki kui ilm.⁸⁸ Eesti- ja Liivimaal leidsid mõlemad vaatenurgad kajastuse just toona alanud pärisorjuse debatis. Kulus veel ligi pool sajandit, enne kui liberaalsemad seisukohad alalhoidliku ja eestkosteleva rõhuva vaateviisi kõrvale tõrjusid.

Uurimistööd on finantseerinud Eesti Teadusagentuur, grant PRG318 ning Tartu Ülikool, rahvus-teaduste uuringud PHVAJ 18901. Täna kolleeg Marten Seppelit heade juhatuste ja nõuannete eest.

⁸⁶ Eesti- ja Liivimaa kohta lähemalt: M. Laur. „Gute Policey“ Katariina-aegsel Liivimaal. – Tuna 2013, nr 3, lk. 28–34; M. Seppel. Politseiteaduse lähtekohad ja politseikorra rakendamine Baltikumis. – Rahvusarhiivi Toimetised nr. 2 (33), Tartu, 2018, lk. 107–143.

⁸⁷ D. Collet. Die doppelte Katastrophe, lk. 201.

⁸⁸ D. Collet. Die doppelte Katastrophe, lk. 400.